

Н.С. ИСМАГУЛОВА

ЖАЗУШЫ БОЛМЫСЫНЫң ЖАРАТЫЛЫСЫ

Кез келген қаламгер шығармашылығының өн бойынан оның адами болмысы, дүниетаным деңгейі менмұндалап тұратын болса, ал шығармашылығындағы тақырып аясынан керісінше қоғамдағы қандай мәселелерді шешуге атсалысқанын, яғни қайраткерлігін тануға болады. Дархан да кенпейіл халқы секілді Сәбеннің мол жаратылған табиғи болмысы, қазыналы рухани жан дүниесін құнды шығармашылық мұраның дүниеге келуіне ғана себепкөр болып қоймай, әрбір туындының әдеби өмірде ірі кезеңдік құбылысқа айналуына да негіз бола алды. Жалпы арадағы жылдар легі ұзаған сайын көп жәйттер көмекілене бастайтыны бесенеден белгілі. С.Мұқановтың өмірден озғанына да қырық жылға жуықтап қалды және мұның өзі қазактың осы бір біртуар ұлын ол туралы жазылған жазбалар арқылы ғана танитын екі бірдей буынның дүниеге келгенін анғартады. Мұндайда «Әкең өлсе де, өкеннің көзін көргендегер өлмесін» дегендей, дарынды тұлғаның көзін көрген, өкінішке қарай, қатарлары сиреп бара жатқан аяулы жандардың әнгімелері мен естеліктері өте құнды дүние болып табылмак. Олардың естеліктерінде сөз болған С.Мұқанов мінезд-құлқының қылышының топтастырысқа, оның табиғи жаратылышын, адами болмысын, сол болмыс негізінде бедерленетін қоғамдық келбетін, яғни қайраткерлігін танимыз.

ЮНЕСКО-ның шешімімен Сәбит Мұқановтың туғанына жұз жыл толуы әлемдік деңгейде тойланатындығын және мұндай қаулы кім көрінгенге шығарыла бермейтіндігін ескеріп, басқалар үшін болмағанмен, өзіміз үшін Сәбеннің өнеге-өсietін бір парықтап алғанымыз азбал деп тапкан Т.Кәкішұлы: «...келесі ұрпак біздің әрбір қадамымыз беріңіз-әрекетімізді өзінің рухани санаында сараптап, соның озығын болашаққа жеткізіп отырады. Сондықтан аянбай енбек етудің үстіне өзгеге үлгі көрсеткен, әдебиетті өркендету және дарындарды тәрбиелеу, ішке тарту, қатарға қосу мақсатын көздеген Сәбит Мұқановтың жүрек жомарттығын кеңінен сөз етуіміз керек» (1), - дейді.

Алдыңғы толқын ағалардың қай-қайсысы болмасын Сәбит Мұқановтың «...өзінің тапшылдықтан нәр алған партиялық пікірін қалың жүртшылық алдында айтудан именбейтін, көбіне еркін сілтейтін, артық-кем пікірге аяғын жинамаған жазушы, ғалым, қоғам қайраткері екенін» жокқа шығармайды. «Ал пенде ретінде адамға үйрек,

қолы ашық, жаны ашығыш қамқоршы, әңгімелек, «жалпақшешей» болған» (2) дейді.

Ақын Қалижан Бекхожин «Кәдімгі Сәбит Мұқанов» жинағында басылып, 2001 жылғы «С.Мұқанов туралы естеліктерде» қайта жарық көрген «Дауысы дәуірімен кетті ұласып» атты мақаласында Сәбит Мұқановтың казактың жас әдебиет кадрларының өркендеуіне зор қамқорлық еткен үстаздық қасиетін ерекше еске алады. Табиғатынан мейірімді, кішіпейілді Сәбен қалам сілтеген жастардың барлығына қамқорлық жасап, олардың жазғандарын оқып, ақыл-кенес беруден ерінбейтін жан болған екен. «Бір кезде жас, қазіргі көрнекті аға ақындарымыз Аскар да, Әбділда да, Әлжаппар да, Дихан да, Әбу де, кешегі өткен Ғали, Тайыр, Жұмағали, Қасым, Қапандар да, кейінгі буыннан Хамит, Жұбан, Сағынғали, Сырбай, Мұзафар, Faғу т.б. өздерінің нелер туындыларын Сәбит елегінен өткізіп, оның жылы қамқорлығын жақсы сезінген еді» (3.68-76), - деген сөздер де осының қуәсі.

Сәбит Мұқанов Қазақстан Жазушылар одағының тәрағасы болып тұрған көзінде шығармашылық үйымдастыру жұмысында да аса іскерлік танытып, әдебиеттің өркендеуіне шын жана шының өзінде жаңа туындыларды жиі-жиі талқылау болып тұратын. Жас ақын-жазушылардың жана шығармаларын Сәбен алдымен өзі оқып алатын, талқылауда ағалық мейірмен, бірақ батыл, айқын өз пікірін ортаға салушы еді. Горькийден, Фадеевтен тағылым алған бұл ардагер үстаз ақын-жазушылардың жана шығармалары туралы жиындарда, баспасөз бетінде жиі пікір білдіріп тұрап еді. Кейде мен Сәбенде сағынышпен еске аламын. Кейін жазушылар үйымын басқарып келгендер өз тұсындағы жазушылар туралы, олардың шығармалары жайында не жиында, не баспасөзде бір лебіз білдірмейді-ау! Жас дарын бір жаңа жақсы туындымен келсе, Сәбен шексіз қуанатын (3.68-76), - деген сөздерден кеңестік жүйенің де өзіндік артықшылықтары болғанын және оны мойындаумен катар қайта жанғырту қажеттілігін де жокқа шығармауымыз керек.

Қазақ халқының біртуар ұлдарының бірі, Сәбит Мұқановтың дарынды замандасы Мұхтар Әуезовтің «Сәбит Мұқанов – бүгінгі Қазақстанда қалыптасып, шынығып өскен қазак жазушыларының барлығына жазушы болу жолында көп жәрдем еткен қайраткер. Әдебиет өнерінің өсер

жолы, беттер өрісі туралы үнемі жауапты ойлар айтып дамылсыз еңбек ететін Сәбит – біздегі совет әдебиетінің үйымдастырушысы есебінде де зор енбегі бар адам» (4.145) деген бағасы С.Мұқановтың жас әдебиетшілерді тәрбиелеу, оларды тартқызатын рухани азабы мен сыйлайтын ләззаты да мол сөз өнері саласына бағыттау ісінде ерен еңбек сініргенің білдіреді.

Професор Т.Кәкішұлының «Сәбеннің өз жәрдемін жамбасы қара жерге тигенше ешбір жаляқпай, қиналмай, ешкімге міндеп қылмай атқарғаны тарихқа белгілі. Оны ағасының жылы алақанын көрген інілері ғана емес, тіпті ағалары, катар құрбылары да мойындаиды» (1), Әбділда Тәжібаевтың: «Бізде Сәбеннен бұрынырақ, әйтпесе катар шықкан, әдебиеттің бар жаңында еңбектенген, көркем шығармаларымен үлгі көрсеткен өз ағаларымыз да болған. Бірақ қалың елден талант іздел табуда, ол тапқан жас таланттарға қолма-қол жәрдемдесіп, бапкер болуда ешкім де Сәбит Мұқановқа жеткен жок. Сәбен өзі жетектеп әкеп катарға қосқан жасқа сол күннен бастап жолдас деп қарайтын. Сен менен үйрен, менін балам бол, сен маған қарыздарсын, соныңды өте алдымен, – деп Сәбен ешкімге міндеп еткен емес, етпек тұрсын, іштей де солай ойлаған емес» (4.41), – деген сөздері қаламгердің қазак әдебиетінің жай-күйіне аландау, казак халқына қатысты мәселелердің қайсыбіrine де бейтарап қарамау қанында бар қасиет екенін аңғартады.

Сәбит Мұқановтың жас таланттармен ара қатынасы туралы мәселеге токталатын болсақ, «Жетпіс үш жыл өмір сүрген осы кісі ізбасарларының қамын өте ерте, отыздан аса бере ойлағанын дәлелдейтін кейбір шындықтарды айтпақ керек, – деп, ақын Хамит Ерғалиев «Кәдімгі Сәбит Мұқанов» жинағында басылып, 2001 жылғы «С.Мұқанов туралы естеліктерде» қайта басылған «Үлкен аға үлгісі» атты естелік макаласында жұмысшы факультетінде оқып жүрген кезінен ой толғайды.

Сәбит Мұқанов жас жанын бетін қайтармайтын, тіпті, сол жас адам жөнсіз, шектен шыға өрекпіген жағдайда да кейістік танытпайтын ұстаздық, қазылыш қасиетке ие болған. Бұл туралы 1939 жылғы Қазақстан жазушыларының екінші съезінде болған оқиғаны Хамит аға былай деп еске алады: «Ол кезде өзін көп білем дейтін, барынша адуын жас, бұл күнде арамызда жоқ ақын досымыз съезд мінбесінде қызына сөйлеп тұрып, Сәбеннің ақындығына шек келтіруге дейін барды. Залдағылар оған күлді. Тегі, ол (Сәбит Мұқанов – И.Н.) еріндерін дүрди-те бірдене дегендеге, өзінің «осынікі дұрыс» дейтін

дағдылы сөзін айта салған болу керек. Өйткені оның сол сөзін естіген қасындағы реңми адамдар да үнсіз жымындастып қалды. Ал тізім бойынша сөйлейтін кезегі келгенде, Сәбен әлгі жігітке жауабын сөзінің ең акырында білгізді. Сондағы бар айтқаны:

– Осынікі дұрыс. Бір кезде Абай ақын емес деп мен де айтқам...

Ду қол шапалақтаған залдағылардың кімі бұл сөзді қалай ұққанын білмеймін, өз басым бұны астарлы да, аталы сөз деп бағаладым. Өйткені бұл қай мағынада айтылғанда да, түптердің түбінде әлгі жігітке іштей опық жегізетін не Сәбеннен кешірім сұрататын жауап екені анық... Және де сол сөттегі Сәбен ана жігітке жауап беруден горі Абайдан кешірім сұрап тұрған адамдай әсер етті» (3.61). Бұл жолдардан Сәбеннің қашанда «ұлық болсан, кішік бол» деген ұстасынан айналаған, ұлылығынан аласармаған жан екенін аңғаралыз. Осы жай туралы кейінгі жылдардың бірінде ыңғайы келген әңгіме арасында Хамит ағаның «Сол жігіт сізден кешірім сұрады ма?» деген сұрағына «Кешірім сұрағаны, сұрамағаны қазір есімде жоқ. Ол кезде тым жас еді ғой ол. Ал тым жас адамға жасамыс кісі кен, кешірімді болу керек», – деп жауап берілті. Жазушының бұл мінезінде парықтай білген адамға үлкен өнегелілік жатыр. Қазактың «кешірімді болсаң – кен боласын, кен болсаң – кем болмайсын» не болмаса «күннің көзінде де кешірімділік бар», «құдай да кешірімділікті қалайды» сынды макалдарындағы өнеге бар тәрбиеге бас болуы тиіс. Өйткені кешірімге орын бар жаның бойынан басқа жақсы мінездер де табылады, яғни кешірімді адам ғана жанын таза сактап, айналасындағылардың бойынан жақсы қасиеттерді көре біледі және ең бастысы, «жақсыдан шапағат» дегендей, жанындағы жандардың жүректерінде де жақсылық дәнінің өніп-өсүіне себепкер бола біледі. С.Мұқановтың таным-түсінігі, өмірлік ұстасындарды туралы сөз қозғаған осы бір тұста Д.Анаштың «Алматы ақшамында» (№127, 31 казан, 2009 жыл) жарияланған «Саят қорадан жолданған үшбу хат» атты макаласына орай Нұрбек Тұсіпхан есімді азаматтың ғаламтор бетінде жазған пікіріне токталаған жөн. «Сәбит туралы сөз қозғау – Кенес өкіметі тұсындағы қазақ әдебиетінің тарихын қозғаумен бірдей. Фалым Оразанбай Егеубаевтың ғұмырыбаяндық еңбегінде Сәбигтің Қытайға сапары жазылған. Осы тұста ғалым занғар жазушының мына бір нақылын келтіреді. Онда Сәбит Мұқанов «Егер сен ақылға ерсен – періштесін, көнілге (яғни нәпсі деп те айтуга болады) ерсен – жынды қобелексін», – депті. Сондай-ақ ондағы

моллалармен, дінді берік ұстанып жүрген азamatтармен әңгімелескенде олардың барлығы да Сәбит Мұқановтың діни біліміне тәнті болыпты. Тіпті бізге жазушының Жамбылмен бірге бірер мәрте намаз оқығаны да белгілі. Қабір басында компартияның қысымы кезінде құран оқығаның қасы да, досы да растайды» (5), - деген жолдар Сәбенің бала күнінен бастап үйреніп, алғаш сауатын ашқан, күнкөріс көзі ретінде жәрдемі де аз болмаған ислам дініне деген көзкарасының жана заманың келуімен бірге өзгерген тұстары болғанмен, жүргегінің түбіндегі сенімі жойылмағанын аңғартады. Жас күнінде алған діни білімді жадында жаңғырып, аракідік намаз, құран оқып отырмаса, жылдар бойы ұмытылмай, есте берік сақталуы мүмкін емес. «Моллалармен, дінді берік ұстанып жүрген азamatтармен әңгімелескенде олардың барлығы да Сәбит Мұқановтың діни біліміне тәнті болуы» үшін оның Жамбылмен бірге бірер мәрте намаз оқығаны да, компартияның қысымы кезінде құран оқығаны да рас сөз болса керек.

С.Мұқанов мұражайының қазіргі директоры Ә.Қайырбеков 1960 жылы Сәбен мен жазушы жары Мәриям апайдың круиз саяхатымен Араб елдеріне де барғаны, сол жолғы сапардан алып қайтқан сый-сияпат, сатып алған заттарының ішінде бір тәсбих және жайнамаз болғаны тура-лы сыр ашып, бұл тәсбих пен жайнамазды кенес жазушысы Сәбенің неге алғаны, не үшін сақтағаны, не үшін ырымдағаны жөнінде Мәриям апайдан сұрағанын және төмендегідей жауап алғанын жазған болатын: «Саяхатта жүрген адамдар барған жерлерінен ескерткішке әртүрлі сыйлықтар, заттар алып жатады ғой. Ол кезде біздің елде дүние тапшы, шетелден жақсы бүйім көрсөн, ала келсем дейсін. Сәбит болса, осы тәсбих пен жайнамазды арқалап қайтты. «Мұны қайтесін?» деп едім, «Керек» деді. Басқа ештене айтпады. Кейін тәсбих музейге қойылды, ал жайнамаз өзімізде сақтаулы. Оны да тапсырармын музейге...».

«Әсіресе сонау кенестік дәуірде музейге келген мектеп оқушылары экспонат ретінде қойылған тәсбихты көргенде: «Мынау не? Моншақ па? Мойынға таға ма? С.Мұқановқа мұның не қатысы бар?» деп жиі сұрайтын. Тәсбихтың не зат екендігін пионерлер мен комсомолдарға түсіндіру де онай емес еді» деп мұражайдағы жәдігердің тарихынан акпарат берген Ә.Қайырбеков, бұл күнде тәсбихтың, тұмардың т.б. неше атасы табылатынына қарамай, «...біз үшін Сәбенің өз қолымен алып келген, қызыл саясаттың қаһарынан корықпай, құнды мұра ретінде сактаған мына тәсбихтың жөні бөлек. ...күндердің бір күнінде бұл тәсбих тарихтың теренінен сыр қозғап

жатса, тіптен ғанибет болар еді деп ойлаймыз» (6) дейді. Зерттеу барысында кездескен осы бір қызығылдықты мәліметтердің әлі де ашылмаған сырлары бар секілді. С.Мұқанов пен дін мәселесі тың деректердің табылуына қарай терендей зерттеуді қажет ететін сынды.

Жазушы болмысының жаратылышынан хабар беретін Хамит Ерғалиевтің жүрекжарды естелігіне көніл аударайық. Елуінші жылдардың бас кезінде «Социалистік Қазакстан» газетінің редакциясынан Жазушылар одағына қызметке аудықтанып, жастар арасында жұмыс жүргізетін бюроны басқарғанын, ол кезде де бірінші бастығы Сәбен болғанын, жер-жерден құйылып жататын қолжазбалар өзіне ылғи да сол кісінің бұрыштамасымен келетінін тәптіштеп жазған Хамит аға өзін тағы да бір таң қалдыратын кереғарлықты әңгімелейді. «Сәбен дәптер толы қылы жазылған дүниелерді (дүние еместерді де) қызыл қаламмен сызып оқитынын қайтерсін?!» деп, С.Мұқановтың өзегінің дүниесіне де өз дүниесіне секілді үлкен ыждағаттықпен қарайтын тамаша қасиетінен хабар береді. «Ол менің тап өзі сияқты шұқшия бермейтінімді біледі-ау деймін, кей бұрыштамаларда орысша «тов. Ергалиев» деп алады да, соған: «Хамит, осының үніле оқып көрші», – дегенді қосып қояды» (3.65) деген Хамит ағаның адал мойындауынан қызмет талабы солай болған күнде де Сәбен секілді сарыла оқитын адамдар некен-саяқ кездескенін байқаймыз. Еліміздің түкпір-түкпірінен хатпен жіберілген әдеби қолжазбалардан басқа, оқырманндардың атағы алысқа жайылған С.Мұқановтан именбей, арнайы іздел келіп, ақыл-кеңес сұрап, шығармаларын көрсетіп жатуы да қаламгердің қарапайым халықпен жаны бір жан болғанына бірден-бір дәлел болса керек. «Жалпы жан баласының жай-күйін білуге құштарлығы түсінікті-ау, бәрінен бұрын, көпе-көрнеу дарынсыз адаммен жайғасып отырып сөйлесуге ойдай уақытын қиятынына қайранмын, – деп еске алады Хамит Ерғалиев өз естелігінде. – Біз соған қүйіп-пісіп, кейістік білдірсек, ол жөнді жауап та қайтармай, құлар еді, содан кейін ғана:

– Ол антүрған жаман жаздым демейді, жаман қабылдады деп кетеді ғой, – дер еді. Ізінше ол өзілді де тоқтатып, бірден жарқ ете қалмайтын үлкен таланттар да болатынын ескертер еді (3.65), – деген жолдардан халық арасындағы қаншама асыл қазынаның – жас дарынның көзін ашып, ел пайдасына қызмет етуге мүмкіндік беріп, жағдай жасау үшін Сәбенің терен төзімділігі мен қаншама алтын уақытын сарп еткенін айқын аңғармыз.

Жазушылар одағында бір жолдастарының ұзактан-ұзақ қолжазбасын талқыладап, бір ауыздан қатты сынағанын жазған Х.Ергалиев, автордың да қатты ашынып, сынаған адамдарға жөнсіз қарсы дау айту үшін мінбеге рұқсатсыз шыққанын, сөзін бастай бергенде, жиналысты жүргізіп отырған Сәбенің оған:

— Қарағым, өуелі маған, — Сәбит Мұқановқа, — бір ауыз тілек айтуға бола ма? — деген сөзінен әлгі жігіттің амалсыз іркіліп қалғанын еске алады. Сонда Сәбен: «Обидан... Обидан бар... Сен қазір аса булығып, ашуға тығылып тұрсын. Бүгін бір сыйырғы суын да, ертең өзіме кел!» депті. «Ол жігіт ертеніне Сәбен алдына бармай-ак, дұрыс түйіндер жасағанын осы күндері ырзашылықпен айтып отырады еken (3.65). Міне жастарға үстаздық ету, өзінен кейінгіні ер қорынан екшеп даярлау дегендердің үлгісі осы болса керек!

«Қазақ интеллигенциясы ішінде алды ең кең ел азаматы — С.Мұқановтың жүзі жылы, қабағы ашық, кеудеден итерер кердендігі атымен жок, жатына да, жақынына да қайырылғыш, жан баласын жатырқамас үйірсек Сәбіттің ыстық алақаны мәндайын сипамаған айтулы талант казақ әдебиетінде табыла қояр ма еken? Әй, кайдам?!»

(4.89),- деген М.Әлімбаевтың сөздері Сәбит Мұқановтың адамгершілік болмысын айқындалап беретін касиеттердің жиынтығы ретінде қабылданса, ал Т.Көкішұлының «Сәбенің шығармашылық жәрдем алмаған, оның жылы алақанының дабын сезбеген қазақта ақын-жазушы жок» деп, қаламгерді қазақ әдебиетінің Атымтай жомартына тенеуі оның бүкіл игі істерін бір-ак ауыз атаудың аясына сыйғызып тұр. «Сәбит Мұқанов — қайталанбайтын сирек тұлға. Ол қалдырған асыл мұраның қадіріне жету, үлгі-өнегесін кейінгі үрпаққа жеткізу, еліміздің рухани байлығын артыру үшін Атымтайдай жомарт болу — бүгінгі тәуелсіз қазақ елінің ақын-жазушылары мен өнерпаздарына азаматтық парызы» (1).

ӘДЕБІЕТ

1. *Көкішұлы Т. Әдебиетіміздің Атымтай жомарты // Қазақ әдебиеті. 03.03.2000.*
2. *Көкішұлы Т. Сәбит Мұқановты не үшін жазғырудамыз? // Алматы ақшамы. 2000. 1 наурыз.*
3. С.Мұқанов туралы естеліктер. Астана: Елорда, 2001.
4. Сәбит Мұқанов тағылымы. Алматы, 1990.
5. <http://www.zamandas.kz> 15 желтоқсан 2009 - 18:38.
6. *Қайырбеков Ә. Тәсбих, жайнамаз және домбыра // Егемен Қазақстан. 2003. 3 желтоқсан.*